

МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ НИИТИ
ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ АЛБАН ЧЕРИ
«ӨВҮР КОЖУУННУҢ ШАРЫЙ-ООЛ ВЛАДИМИР ЧАКТАР-ООЛОВИЧ АТТЫГ
ЧАА-СУУР МУНИЦИПАЛДЫГ НИИТИ БИЛИГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ»

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»
Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директорнун
өөредилге талазы-биле оралакчызы:
Донгак Ч.Д. /Донгак Ч.Д./
« 04 » сентябрь 2023 ч

«БАДЬЛААН»
«Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазының» директору:
Комбуй-оол А.В. /Комбуй-оол А.В./
« » сентябрь 2023 ч

2023-2024 өөредилге чылында
8- ки класстың «Тыва чогаал» эртемнге

ажылчын программазы

Тургузукчuzu: Доспан Ольга Кара-
ооловна - дээди категориянын тыва
дыл болгаш чогаал башкызы

Чаа-Суур-2023

8 класска тыва чогаалга ажылчын программада кирген чогаалдарның даңзын Куулар Д. С, Монгуш А. М оларның тургусканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература” (Кызыл 1994) программасын даянып тургускан. А амгы үениң негелдезин езугаар ажылчын программаның тургузуун бижиирде, ортумак ниити өөрөдилгеге хамаарыштыр РФ-тиң ФКӨС-түң негелделеринге, сорулгаларына даянып, Е.Т.Чамзырын, М.А.Кужугет, Л.Х.Ооржак оларныё парлатканы “Тыва аас чогаалы болгаш литература” (Кызыл, 2012) деп чижек программасын удуртулга кылган.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөрөдириниң сорулгалары

Өөрөдиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарына ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөрөдир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медеделдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгереңгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт төөгүзүн үнелеп билир;
- номчулгага сонургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалында камгалап билир кижини кижизидер.

8-ки класска өөреникчилерниң номчулга культуразын улам бедидип, чогаадыкчы арга-шинээн сайзырадыр үези: долгандыр турар амыдыралды эскерип, ону ханы сайгарып, чогаалчыларның намдарындан төөгү ужур-уткалыг арыннарын өөренип, чогаалдарның утказын делгем сайгарып өөрөдир. Программаның кол кезээнге элээди уругларның назы-харына дүүштүр проблемалар көдүргөн мөзү-бүдүш, этика темаларына бижээн чогаалдар турар. Чечен чогаалга кижини, ооң иштики делегейин чуруурунун аргаларын көргүскен чогаал теориязының айтырыгларын өөренир. Сөзүглелди бот-угланыышкынның сайгарар, чогаалдарны сөстүң уран чүүлүнүң онзагай хевирин кылдыр үнелеп билирин чедип алыр.

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөрөдир.

Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарыңга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөрөдириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирибишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарыңга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарыңга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөрөдир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлээшкинниг эвес, а медреселдиги-биле сайгарып билирин өөрөдир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралыңга, чугаа культуразыңга, хөй-ниити харылзажылгага тыва чогаал эртеминиң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртеминиң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Кол ниити өөрөдиргениң 8 класстарыңга өөреникчилерниң номчулга культуразын бедидип, чогаал сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаал теориязындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөрөдир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышкынныг бот-тускайлаң ажылдаар органы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонургалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемин өөрөдириниң түңнелдери

Өөрөдиргениң *бот-тускайлаң түңнелдери* өөреникчиниң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бо-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырын медреселдиги-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразыңга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп. Ону боттандырарыңча угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажыл-херээниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырыныё янзы-бүрү аргаларын ажыглап шиңгээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөредиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниё) регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттиреринче угланган болур.

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөредилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ниити өөредилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөредилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпидемиологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПиН 2.4.2.1.178-02).

8-ки класстың өөреникчилериниң билинге негелделер

8-ки класска тыва чогаалга кичээнгеи дараазында чүүлдерже углаары чугула: чогаал маадыры – омур-хевир, литератураның темазы, чогаалда көдүргөн проблема.

8-ки классты доозуп турар өөреникчилерниң билиглеринге негелделер:

- чогаалдың бижиттинген үези-биле харылзаазын тодарадып билир;
- чечен чогаалдың темазын, идеязын, сюжедин, композициязын тодарадып билир;
- чогаалда көдүргөн проблеманы тодарадып билир;
- документалдыг чогаалдарның онзагай талаларын ылгап билир;
- чогаалдарның бүгү аймактарын болгаш хевирлерин аянынг номчуур;
- чогаал сөзүглелиниң планын тургузуп билир, ону езугаар аас-биле азы бижимел-биле үнелеп билир шыдаар;
- чогаал аймактарының жанр хевирлериниң ылгавырлыг талаларын илередип билир;
- дылдың уран чурумалдыг аргаларын тодарадып, оларның чогаалга ужур-дузазынтайылбырлап билир;
- номчаан номунга, көргөн кинозунга, шиизинге аас-биле азы бижимел-биле үнелеп берип шыдаар;
- чогаалдың уран-чечен онзагайын барымдаалап долу сайгарылгазын кылып билир;
- литературлуг терминнер словарьларын, энциклопедияларны ажыглап билир;
- чогаалдарга хамаарыштыр литература-сайгарылгаларлыг ажылдарны билир, оларны аас-биле харыыларга азы бижимел ажылдарга ажыглап билир;
- өөренген чогаалын бот-тускайлаң үнелээрде, литература төөгүзүнүң барымдааларын база литература теориязынажыглап билир;
- өөренген чогаалдарынга даянып, чараш мөзү-бүдүштүг, бедик культуралыг болур.

Немелде литература:

1. А.К.Калзан. өзүлдениң демдектери. Кызыл: ТывН/Ч, 1991.
2. А.К.Калзан. Тыва литература. 8-10 класс. Кызыл: ТывН/Ч, 1987.
3. А.С.Төгүй-оол. Шинчилелдер. Кызыл: ТывН/Ч, 2001.
4. Г.Н. Курбатский. Тувинцы в своем фольклоре. Кызыл: ТКИ, 2001.
5. Д.С. Куулар. Тувинская поэзия. Очерк истории. Кызыл: ТКИ, 1970.
6. Д.Ч. Сүндүп. Тыва улустуң аас чогаалын школарга өөредириниң методиказы. Кызыл: ТывН/Ч, 1992.

7. Е.Т.Чамзырын. Төрээн чогаалды өөрөдириниң теориязы болгаш методиказы. Кызыл, ТывКУ, 2005.
8. Е.Т.Чамзырын. Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Кызыл, ТывГУ, 2009.
9. З.Б. Самдан. Избранные научные труды. Тувинская словесность: миф-сказка-литература. Абакан: ООО «Журналист», 2011.
10. З. Б. Самдан. Тыва чогаалдың кокпалары-биле. Кызыл:Рестипография, 2005.
11. М.Ч.Ооржак, С. Т-С. Ооржак. Класстан дашкаар номчулга ному. 7-8 кл. Кызыл: ТывН/Ч, 1986.
12. Н.Ш.Куулар, М.А.Кужугет. Амгы тыва шүлүк чогаалының сайзыралы. Кызыл: ТКИ, 2011.
13. С.Б. Пюрбю. Аныяк чогаалчыларга дуза. Кызыл: КЦО “Аныяк”, 2003.
14. С.М. Байсклан. Поэтика тувинского героического эпоса. Кызыл: ТКИ, 1987.
15. С.М.Орус-оол. Избранные научные труды. Абакан: ООО «Журналист», 2011.
16. С. С. Комбу. Тувинская литература. – Новосибирск: Наука, 2012.
17. Сказки и предания алтайских тувинцев. Собраны Э.Таубе. – М.: 1994.
18. Тувинские народные сказки (Сост. З.Б.Самдан).-Новосибирск: ВО «Наука», Сибирская издательская фирма, 1994.
19. Тыва Республиканың чогаалчылары. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2000)
20. Тываның чогаалчылары – Писатели Тувы. (М.Б.Ховалыг тургускан. Кызыл, 2001)
21. Тыва кожамыктар. (Ю.Ш.Кюнзегеш тургускан). Кызыл: Рестипография, 2005.
22. Тыва улустуң аас чогаалы. Кызыл: ТывН/Ч, 1976.
23. Тыва улустуң тоолдары. Кызыл, Абакан: ООО «ИПП «Журналист», 2012.
24. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьялар чыындызы. Кызыл, ТывН/Ч, 2010.
25. Тыва чогаал. Библиографтыг айтылга. Г.Д.Сундуй, М.М.Ооржак тургускан. Кызыл: НШСИ, 2010.
26. У.А.Донгак. Тувинское стихосложение. Кызыл: ТКИ, 2006.
27. Фольклор тувинцев Бай-Тайги: в записях от школьников (сост. Н.А. Алексеев, У.А.Донгак.- Новосибирск, 2006.
28. Х.С.Алдын-оол. Аянныг номчулга. Башкыларга дузагал ажил. Кызыл: ТывН/Ч, 1983.

Словарьлар:

1. Древнетюркский словарь. _ Л.: Наука, 1969.
2. Краткий словарь литературоведческих терминов. Под ред. Л.И.Тимофеева, С.В.Тураева. _ М.: Сов.энциклопедия, 1984.
3. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. _ М.: Русский язык, 1980.

4. Монгольско-русский словарь. _ М.: Улсын гадаад, Дотоодын Олон хэлний толь бичгийн хэвлэл, 1957.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. _ М.: Русский язык, 1988.
6. Ондар Б.К. Краткий словарь гидронимов Тувы. _ Кызыл: ТывН/Ч, 1995.
7. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. _ Абакан: Изд-во ХГУ им. Н.Ф.Катанова, 2004
8. Тыва дылдыё тайылбыр словары. Том 1. (А-Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
9. Тыва дылдыё тайылбыр словары. Том 1. (К). _ Новосибирск: Наука, 2004
10. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1 (А-Б). _ Новосибирск: Наука, 2002.
11. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том II. (Д, Е, И, Й). _ Новосибирск: Наука, 2003.
12. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том III. (К, Л, М, О). _ Новосибирск: Наука, 2004
13. Тыва-орус словарь. _ М.: Сов. энциклопедия, 1968.
14. Хертек Я.Ш. Тувинско-русский фразеологический словарь. _ Кызыл: ТКИ, 1975
15. Хертек Я.Ш. Русско-тувинский фразеологический словарь. _ Кызыл, 1976

Ол ышкаш:

- тыва тоолдарга үндезилээн мультфильмнер бижиткен дискилер;
- тыва чогаалчыларның шүлүктерин аянный номчаан аудиобижидилгелер;
 - чогаалчыларның чогаалдарына чураан иллюстрациялар, чуруктар;
 - уругларның билиин хынаарына белеткээн тест ажилдар.

Өөредилге чылында шактарның хуваалдазы:

Шупту – 68 шак;

Неделяда – 2 шак.

Чечен чогаалдарны номчуур болгаш сайгарарына – 45 шак;

Класстан дашкаар номчулгага – 13 шак;

Чугаа сайзырадылгазына – 10 шак.

№	Кичээлдің темазы	Шагы	Эрттирген ай, хүнү	
			План -биле	Факт-биле
1	Кирилде кичээл. Чогаал дугайында сөс	1		
2	С.Сарыг-оолдун “Улуг-Хемим” деп шүлүглелиниң темазы болгаш идеялиг утказы	1		
3	“Улуг-Хемим” деп шүлүглелде пейзаж аргазын бижип ажыглааны.	1		
4	“Улуг-Хемим” деп шүлүглелдин шүлүк тургузуу болгаш уран-чечени	1		
5	Чогаал теориязы. <i>Шүлүглел дугайында билиг</i>	1		
6	Ч.С. Эдертиг “Моол бижикке өөрөнгеним”.	1		
7	Ю.Ш.Кюнзегештиң “ Дыт”	1		
8	Ю.Ш.Кюнзегештиң “ Чоон чуктун кижизи мен”	1		
9	М.Б.Доржу “Даг эзири”	1		
10	С.С.Сүрүң-оол “Ырла, Хемчик”	1		
11	М.Б.Кенин-Лопсан “Хуттун ужары”	1		
12	К.К.Кудажы “Танды кежи”	1		
	З.С.Байсалова “Тайга ээзи”	1		
	З.А.Намзырай “Дуруяалыг шол”			
	К.К.Кудажы “Тараа”	4		
	ЧСК Чогаадыг “Тараа-чемгерикчи”			
	Түңнел кичээл. “Тарааны камнаңар, ол дээш амы-тынывысты берип чораан бис”.			
	А.К.Уержаа “Ажыл”			
	<i>3 кезээ. Кижичурттуг, куш уялыг</i>			
15	В.Ш.Кок-оол “Самбажык” деп ши	5		
16	“Самбажык” деп шииниң тургузуу болгаш уран-чечен дылы.	1		
17-18	С.Сарыг-оол “Чечен биле Белекмаа”	3		
	<i>Чогаал теориязы. Ши дугайында билиг</i>			
19-20	А.Уержааның “Үш чүс харлыг кырган кускуннуң чагы” деп шүлүүнүң философчу утказы.	2		
21	М.Б.Ховалыг- чогаалчы, альпинист. “Ыдыктаан тук” – публицистиг чогаал.	3		
	КДН. М.Ховалыгның “Делегейниң шыпшыында тывалар”			

	деп ному-биле таныжылга.			
23	<u>Чогаал теориязы. Барымдаалыг чогаалдар дугайында билиг</u>	1		
24	“Херээжен” – С.А.Сарыг-оолдуң төөгү-биле холбашкан чогаалы.	1		
25-26	“Авамнын ынак оглу” – С.А.Сарыг-оолдуң төөгү-биле холбашкан чогаалы.	2		
27-28	Е.Т.Танова“ Иениң салым-хуузу”	4		
29	М.М.Дуюнгар“Авамның тону”	2		
30	Зоя Намзырай“Авам мени манап орап”	1		
31	КДН. Б.Хөвөңмей. “ Улуглар болгаш уруглар”	1		
32	Ч.С. Чогаадыг «Солун чогаал»	1		
35	Ч.Ч.Кууларның “Шораан” деп тоожунуң бижиттингени, кол маадырның прототиви.	1		
36	“Шораан“ деп тоожунуң композициязының онзагайы.	1		
37	Тоожунуң катаптаттынмас омур-хевири	1		
38-39	“Шораанның” уран-чечен дылы, аас чогаалы-биле холбаазы.	2		
40	“Шораан” деп тоожунуң амдыралчы ужур-дузазы	1		
41	Чогаадыг "Салымга чагыртыр бе?"			
47	К.Д.Чамыяңның намдары, чогаадыкчы ажил-ижги. “Ханы дазыл”- школа амыдыралын көргүскен тоожу.	2		
48	“Ханы дазылдың ” кол-кол омур-хевирлери.	1		
49	“Ханы дазылдың” уран-чечени.	1		
	“Ханы дазылдың” туннел кичээл			
50	Чогаадыг "өөредилгенин ужур-дузазы"	1		
51	КДН. . С.Пюрбю “ Чаа үе шапкынчызы” утказының онзагайы З.Намзырайның чогаадыкчы ажил-ижги. «Дуруяалыг шөл» - төрөөн черинге кижиниң ынакшылын бижээн шүлүк.	1		
52	Ч.С. Эдертиг	1		
60	А.Х-О.Ховалыг "Уш уне"	1		
66	КДН. В.Арсеньев “Дерсу Узала”. Тоожудан эгелер.	1		
67	Хыналда ажил	1		
68	Чыл дургузунда өөрөнгенин катаптаары.Түңнелдер	1		